

DİLÇİLİK

FÜZULİNİN DİLİ: DANIŞIQ DİLİNDƏN GƏLƏN İXTİSARLAR, QƏNAƏT

T.İ.HACIYEV

Bakı Dövlət Universiteti

Milli ədəbi dili yaradan Füzuli bu işi xalq dilinin əsasında görmüşdür. Ona görə də xalq dilini cilalayıb, onu «nahamavarlıqdan, namərbutluqdan» təmizlərkən xalq danışiq dilinin bir sıra təzahürlərini eynən saxlamışdır. Həmin danışiq üsürləri Füzuli dilinin sintaksisi ilə yanaşı və hətta daha çox, onun fonetikasını, morfoloqiyasını əhatə edir.

Füzuli buna məcburən müraciət edir – əruzun türkçə səslənməsini, misraların ölçüyə sığışmasını tə'min etmək üçün müəyyən hallarda bu yolu tutur. Əruzun türk şe'ri üçün ögeyliyi ört-basdır etməkdən ötrü danışiq dilinin qeyri-ədəbi, ancaq təbii deyilişlərinin imkanlarından istifadə edir. Həcmi böyütmək, ya kiçiltmək üçün, hecaların açıq və ya qapalı olmasına nail olmaq üçün deyilişdəki variantı alır. Bunlardan bə'ziləri qrammatik səviyyədə normaya uyğun gəlir. Məsələn, *idi, imiş, isə, ikən, üçün* hissəciklərini yeri gələndə tam şəkildə, ehtiyac olanda danışiq dilindəki kimi *-di⁴, -miş⁴, -sa², -kən, -çün* olaraq yarımçıq formada işlədir: *Bilməz idim, bilmək ağzunı, sirrini düşvar imiş; Əql yar olsaydı, tərki-eşqi yar etməzmidim; Hər kimin var isə zatında şərərət küfrü...; Gər dersə Füzuli ki, gözəllərdə vəfa var...; Kim ki canı üçün cananın sevər, canın sevər; Rəqəm etdiğiçün el oxuyub, bilür oldi razi-nihanımı...* misallarında olduğu kimi.

Bə'zi hallarda isə şifahi danışığın sərbəstliyi özünü göstərir. Bu hadisə danışiqda var ki, iki söz (müstəqil və ya köməkçi) səs və ya heca ixtisarı ilə birləşir: *nola=nə+ola – Daş dələr ahim oqi şəhdi-ləbün₁ şövqindən, Nola, zənbur evinə bənzəsə beytül-həzənüm; kol=ki+ol – Şəksiz, ana rövşən oldi k'ol mah, Aşıqlıkdən degildür agah; key=ki+ey, nəyçün=nə+üçün – Ol gülrüxə dedi yanə-yanə: Key şux, nədür bu göftgular... Nəyçün özünə ziyan edürsən; nedəyün=nə+edəyün – Nedəyün, ah, bu dərdün nə olur dərmani; neylədüm=nə+eylədüm – Neylədüm anda deyə: qeyrdən alum xəbərüm; ketdülər=ki+etdülər – Qövmi-tərsayə mən tanıtum rah Ketdülər iqtidai-Ruhullah; kalayış=ki+alayış (çirkəndirmə) – Bir feyzi-nəzər manıa rəfiq et Kalayışı ixtilafdan pak və s.*

Bir sözün özündə səs və ya heca ixtisar olunur, bu, şe'rdə misra həcmi ilə yanaşı, hecaların lazım gəldikdə açıq, lazım gəldikdə qapalı olması ilə bağlıdır – əruz tələb edir: *olar<onlar – Gör nə qanlar düşəcəkdir olarun₁ arəsünə; nəm=nəyim,*

nəmiz=nəyimiz – Nə eylədi man₁a, nəm var bir fütadə ilə; Qılalum sərf nəmiz var isə cananimizə; nomid//nomidlik=naümid//naümidlik – Nomidilik atəşünə yandum, Billah, bu vücuddən usandum; Nomid olıb etdi nalə bünyad; qoman=qoymayın – Qoman bu üzi qaranu o lövhi-sadə ilə – bu gün də geniş dairədə danışığ dilində qoymayın yerində qoyman, getməyin yerində getmən işlənir. Bu forma Füzulidə çox işləkdir, *eyləməyin – eyləmin, qılmayın – qılmin, söyləyin – söylin* formaları paralel çıxış edir. Sonuncu misalda «o» işarə əvəzliyinin (O lövhi-sadə) işlənməsi nadir hadisədir. Təbii ki, bu məqamda açıq hecaya ehtiyac olduğu üçün *ol yox, o yazılıb*. Ancaq bizim üçün maraqlı odur ki, o zaman canlı dildə III şəxs əvəzliyi də, işarə əvəzliyi də məhz «o» şəklində işlənib.

Köməkçi fe'lin *et-* və *eylə-* şəkillərində işlənməsi də vəzn-ölçü tələbi ilə bağlıdır. *Et-* ədəbi, *eylə-* danışığ dili variantıdır. Görünür, *eylə-* danışığ variantı bugünkü kimi məhz *elə* fonetikasını ilə işlənmişdir, *y* ədəbilik, ahəngdarlıq üçün artırılmışdır*. Ancaq gerçək olan odur ki, köməkçi fe'lin paralelliyi əruza xidmət etmişdir. *Et-, eylə-, elə-* formaları şe'r dilinin hazırladığı variantlardır. Məhz bu səbəbdəndir ki, onlar dəfələrlə eyni beytdə paralel işlənmişdir: *Dustlər, çakigiribanum görüb eyb eyləmən K'ol güli kim gördi kim, çaki-giriban etmədi; Çün ol sana etdi, mehribanluğ, Yaxşılığa eyləmə yamanluğ; Payimal etməz anı asibi-dövrürüzigar, Eyləməz tə'sir anə dövrani-çərxi-çənbəri*; Eyni misrada bir-birinin ardınca gəlir: *Gah-gah tərəhhüm eylə, yad et*. «Ah kim, bir dəm fələk rə'yumcə dövrən etmədi» mətləli qəzəlinin rədifləri *et-*, «Ey məh, mənümlə dustlərim düşmənlər eylədün₁» mətləlinin rədifləri *eylə-* üstündə qurulur.

Əlbəttə, sintaktik qəliblər xalq danışığ dilindən gələn detalların, necə deyərlər, gülünü vurur. Xalq dilindən faktlar qoşun-qoşun gəlir, bu qoşunun sərkdəsi sintaksisdir. Cümlə hökm, fikir olduğu üçün sintaksis düşüncənin səviyyəsini, yetkinliyini bildirir. Deməli, Füzuli kimi elitəni yetirən XVI əsrin Azərbaycan cəmiyyətinin özü səviyyəli olub, bu cəmiyyətin – kütlənin dili, bu sintaksisi Füzuliyə təqdim edən xalq dilinin özü yetkin olub. Məcnun, dövrünün filosof şairi deyir: *Aləm xoş idi ki, var idi yar, Çün yar yox, olmasun, nə kim var – demir ki: «heç nə olmasın», deyir ki: «olmasın nə kim var»*. Bu, filosofların elmi sintaksisi deyil, bu, nəvələrimizin, elatın, əkinçinin, çobanın sintaksisidir. Həmin qəlibdir, ancaq «nə kim var» «hər şey» deməkdir: *Dili-zarimdə, nə kim var, bilibdir, bilirəm*. Həmin qəlib, cümlə tipi «var olan» tərkibini ifadə edir. *Məndə olan aşikar sənsən, Mən, xud* (doğrusu), *yoxam, ol ki var, sənsən*. Fikrin, mətnin qavranmasında sintaksis əsasdır. Bir sözün anlaşılmasında məhz bir sözün mə'nasının başa düşülməməsidir – lüğətlə sözün mə'nasını açarsan, fikir mə'lumlaşar. Cümlədə bütün sözlər bilinirsə, ancaq cümlənin quruluşunda qüsür varsa, sintaksisdə şəffaflyq yoxsa, fikir qavranmayacaq. Bu, bir sintaksisdir: *Ha böylə məni-həzini şad et, Gah-gah tərəhhüm eylə, yad et*. Kifayət qədər həcmli bir sadə cümlədir. Ancaq bu tərəfindən baxırsan, o tərəfi bütün aydınlığı ilə görünür. Ondan narahat olmaq gərək deyil ki, *məni-həzin* izafəti işlənib (sözlərin mə'nası mə'lumdur), ondan xoşhal olmalı ki, burada folklor dilindən gələn «ha böylə» ifadəsi var, yaxud dərd o deyil ki, tərəhhüm (rəhm, mərhəmət) sözünün o zaman hamı tərəfindən bilinib-bilinməməsi bu gün dəqiq bilinmir. Ancaq bu şəffaf sintaksisdəki danışığ və folklor dilinə mənsub «gah-gah»ın işlənməsinə diqqət

* Türkiyə türkcəsində *elə, belə* işarə əvəzlilərinin *y* ilə işlənməsi (*öyle, böyle*) düşünməyə vadar edir ki, bəlkə danışığda fe'l *eylə-* kimi də işlənib.

vermək gərəkdir. Yaxud danışq dilinin bu obrazlı sintaksisində *irtibat* sözü duman yarada bilməz, *rabitə*, *tərtibat* sözləri bu gün bilinirsə, hökmən «irtibat» o zaman anlaşılmalı idi: *Bazar pozuldu, yağ büsatın, Bu silsilədən kəs irtibatın*. Diqqəti çəkən bu olmalıdır ki, Füzulidə bu ifadələr işlənib: *tədarük eyləmək, usanmaq, usandırmaq, tüstüsü çərxə çıxmaq, Allahı seversən, yelə vermək, hər görən, göz görə, yer-yerdən, yerli-yerindən, gün-gündən, sən ayrı – mən ayrı, nə səhv etdim ki, hər ay başında...* Bunlar XVI əsrin xalq dilinin qrammatikası və onun əsasında yaranmış frazeologiyanın nəliyi, necəliyi, gəldiyi uzun yol və bugünküyü haqqında aydın və qəti təsəvvür yaradır. Burada *canalıcı* kimi e'cazkar leksik morfolojiya var, *pərişanlıqdan* kimi səbəbi, məqsədi, psixoloji düşüncəsi bir yerə cəmləşdirən, lüğət yaradıcılığını təmin edən qrammatika göz qabağındadır, «tükəndirdi, bitirdi» yox, sadəcə, *tükətdi* deyən fe'l işlənir (*Çün razi-dilün tükətdi ol yar*). Bu gün kömək, işinə yaramaq məqamında «yerdən götürmək» ifadəsi var (elə bil ölmüşdüm, məni yerdən götürdün). Füzulidə deyilir: *Sən xoş gəldün₁, səfa gətirdün₁, Torpaqlardan bizi götürdün₁*.

Füzulinin bir müxəmməsindən bəndlər:

Ey üzi gül, köynəgü gülünü donı qırmızı,
Atəşin kisvət geyüb, odlara yandırdun₁ bizi,
Adəm oğlindən sənün₁ tək doğmaz, ey zalim qızı,
Ayü gündir hüsn bəhsündə cəmalün₁ acizi,
Guiya atan₁ məhi-tabandır, anan₁ afitab.

Al saç bağun₁da mişkin saç pərişanhaliyəm,
Sim-saq üzrə qızıl xalxallər pamaliyəm,
Sanma, xalxalun₁ kimi mehrün₁dən, ey məh, xaliyəm,
Arizin₁ dövrində zərrin silsilən timsaliyəm,
Qəməzən₁ oqından həzin canumda yüz min₁ iztirab.

Sürmədən gözlər qarə, əllər hənadən lələrəng,
Hiç şahid yoq bu rəng ilə ki, sənsən şuxu şəng,
Vəsməlü qaşun₁ yaşıl tozlu kəman, qəməzən xədəng,
Qəməzəvü qaşın₁ə meyl eylər Füzuli bidirəng,
Quş əcəbdür qılmamaq tirü kəmandan ictimab.

Elə bil Molla Pənah Vaqif yazıb. Deməli, bu dil – Molla Pənahın XVIII əsrdə işlətdiyi dil vardı, onu Füzuli yaratmışdı. Əruz imkan verdikcə Füzuli onu işlədib. Deyək, buradakı «kisvət» sözünü bu gün bilmirik – paltar, geyim deməkdir. Şair «atəşin kisvət geyib» deyir – ola bilərmə ki, bunu müasirləri başa düşməyəydilər. Yaxud *xalxal* qadınların topuqları ilə baldırları arasına qızıl-gümüşdən taxdıqları halqadır, bu bəzək əşyasını işlədən hər türk qadını onu bilirdi.

Göründüyü kimi, bu, Vaqifin işlətdiyi qrammatikadır ki, sonralar da davam edir. Bugünlə ən heyvətli, maksimal yaxınlıq sintaksisdədir. Kiminsə xətrinə dəyib ad çəkmirəm. Ancaq deyək ki, 20 mindən çox söz ehtiyatı olan Füzuli özündən üç dəfə az söz tutumu olan bir şairin yerində olsa, onun dilindəki ərəb, fars sözləri indikindən üç dəfə az olardı. Və deməli, onu müasir dildən fərqləndirən lüğət tərkibi indikindən üç dəfə anlaşılıqlı olardı. Onda Füzulinin dili ucdantutma belə olardı: *Eşq ilə riya degül müvafiq, Rüsvey gərək həmişə aşiq. Dildən-dilə düşdi bu fəsanə, Faş oldu bu macərə*

*cəhanə; Nə bələdur bizə, ya rəb, nə qara gündür bu, Baqa-baqa enəcəkdür gözümizə qarə su; Ol dostum idi, degüldi düşmən, Həm ol anə aşiq idi, həm mən; Yoqdur qəmi-dərdümə nihayət, Qəmdən kimə eyləyüm şikayət; Ah kim, bir dəm fələk rə'yümcə dövrən etmədü, Vəsl dərmanilə dəfi'-dərdi-hicran etmədü; Açmadu kön'lim fələk, ta bağrumi qan etmədü; Qılma du xürrəm məni, ta zarü giryən etmədü; Namusun₁ saqla hər xələdən, Sən əql ətəgüni qoyma əldən; Qəm gizləmək ilə canə yetdüm, Ta mümkün idi, təhəmmül etdüm; Allah-Allah, bu məhz üsyandur, Qayəti-küfrü eyni küfrandur; Çün Füzulidürür məniüm ləqəbim, Əcəb olmaz, gər olmasa ədəbüm. Var ümidüm ki, üzrim ola qəbul, Olmaya böylə cürm ilə məs'ul; Hər tə'nə ki, eyləsən, rəvadur, Səndən xəciləm, üzim qəradur. Bəsdür man₁a çəkdigüm xəcalət, Şərməndəligümdəki məlamət; Dəmadəm xublar cövrilə artar ləzzətü eşqün₁, Yamandur bu ki, təhqi q etmədən derlər, yamandur bu; Gah qəmzən₁ içməg istər qanumi, gah çeşmün, Qorxum budur ki, nəgəh qanlar ola aradə; Sübhə saldu bu gecə şəm' kimi qətlümü hicr, Ola kim, sübh gəlincə gələ yarum bu gecə; Xət nə hacət, əhli-dil qeydünə rüxsarun₁ yetər, Aləmi tutmaqda gün möhtac olurmu ləşkərə; Mənzilümdən hər tərəf [ə] açmuş əcəl min pəncərə; Adəm idim, qürbi-dərgahun₁da bulmuşdım qəbul, Mənzilüm cənnət, meyüm kövsər, ənisüm hur idi; Ey təğəfül birlə hər saət qılan şeyda məni, Vaqif ol kim, öldürər bir gün bu istiğna məni; Sanur kim, çizginür aləm, kimin kim çizginür başi; Bu bələyə saldu məni qədün₁ ki, yağurdu yer yüzünü yaşum, Bu yerə yetirdü məni qəmun₁ ki, fələk eşitdü fəğanümi; Dünyadə yoq fərağətə **ümmid**, nişə kim, Qan uddurur oda, necə kim çizginür kəbab; Neyçün özinə ziyan edürsən, Yaxşı aduni yəman edürsən. Təmkini cünuna qılma təbdil, Qızsan, ucuz olma, qədrini bil. Oğlan, əcəb olmaz, olsa aşiq, Aşiqlüg işi qıza nə layiq?...*

Nəsr dili də belə olardı: «*Səlam verdüm, rüşvət degildür deyü, almadular.*

Hökm göstərdüm, fəidəsizdür deyü, miltəfit olmadular.

Əgərçi zahirdə surəti-itaət göstərdülər, əmma zəbani-hal ilə cəm'i sualuma cəvab verdülər.

Dedüm: – Ya əyyühal-əshab, bu nə fe'li-xətavü çini-əbrudur?

Dedilər: – Müttəsil bizüm adətümüz budur».

Elm dili də belə olardı: «... *elmsüz şe'r əsası yoq divar olur və əsassuz divar qayətdə bie'tibar olur».*

Bu, Azərbaycan milli ədəbi dilidir. Var olmaq hələ hər şey deyil, həm də əsas budur ki, var olan dil hissi bütün incəlikləri ilə, fikri bütün dərinlikləri ilə ifadə etsin. Bunu da Füzuli etdi.

ЯЗЫК ФИЗУЛИ: СОКРАЩЕНИЯ, ЭКОНОМИЯ ИЗ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ

Т.И.ГАДЖИЕВ

РЕЗЮМЕ

Основоположник азербайджанского национального литературного языка М.Физули уделял особое внимание нормативности своего художественного языка. Но определенное место в его языке занимают нелитературные факты из живой разговорной речи. В словах наблюдаются сокращения звуков, слогов. Это служит для создания ритма аруза. Также встречаются экономичные модели из разговорной речи, способствующие лаконичности языка.

FIZULI'S LANGUAGE; THE SHORTENINGS COMING FROM THE SPOKEN LANGUAGE

T.I.HADJIEV

SUMMARY

Naturally, as the founder of the national literary language, Fizuli payed a special attention to his own language, but in his language there are a lot of uncommon facts, coming from the spoken language. The omission of some sounds, syllables can be noticed, but they were made to arrange the rhythm characteristic to aruz.

One can also find shortenings in his syntax which are typical for the spoken language. They are the economy of language which were made to economize the speech.